

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”

FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

**Școala Doctorală
„Istorie. Civilizație. Cultură”**

TEZĂ DE DOCTORAT

REZUMAT

**O istorie culturală a *ex-libris*-ului.
Incursiune în istoricul *ex-libris*-ului românesc**

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. Simona NICOARĂ

Doctorand:

Clara KRANYÁK (căs. FULEA)

**Cluj-Napoca
2021**

CUPRINS

Introducere	5
Capitolul 1. Conceptul de <i>ex-libris</i>	14
1.1. Profilul noțiunii <i>ex-libris</i>	14
1.2. Tipuri de <i>ex-libris</i>	21
1.3. Elementele componente ale <i>ex-libris</i> -ului	49
1.4. Funcțiile <i>ex-libris</i> -ului	58
Capitolul 2. Repere istorice ale <i>ex-libris</i>-ului: demers comparatist	64
2.1. Mărcile de proprietate ale cărții înainte de apariția <i>ex-libris</i> -ului vinietă	64
2.2. Istoricul <i>ex-libris</i> -ului în diverse țări ale lumii	68
2.2.1. <i>Ex-libris</i> -ul în Germania	70
2.2.2. <i>Ex-libris</i> -ul în Franța	99
2.2.3. <i>Ex-libris</i> -ul în Marea Britanie	111
2.2.4. <i>Ex-libris</i> -ul în Spania	125
2.2.5. <i>Ex-libris</i> -ul în Italia	126
2.2.6. <i>Ex-libris</i> -ul în alte țări europene	127
2.2.7. <i>Ex-libris</i> -ul pe continentul american: S.U.A., Canada, America Latină	140
2.2.7.1. <i>Ex-libris</i> -ul în S.U.A.	141
2.2.7.2. <i>Ex-libris</i> -ul în Canada	164
Capitolul 3. <i>Ex-libris</i> și orizontul heraldic	171
3.1. Originea și evoluția heraldicii	174
3.2. Structura și elementele blazonului	185
3.3. Tipuri de steme	207
3.4. Blazoanele clericilor	213
3.5. <i>Ex-libris</i> -uri heraldice ale caselor regale europene	219
3.6. Știința heraldică pe teritoriul României	234
Capitolul 4. Tehnicile utilizate în elaborarea <i>ex-libris</i>-urilor	250
4.1. Clasificarea procedeelor de gravură	250
4.2. Xilogravura	256

4.3. Gravura în cupru (aramă)	281
4.4. Gravura în oțel și alte metale	293
4.4.1. Gravura cu linii	294
4.4.2. Gravura prin corodare	295
4.4.3. Gravura prin procedeul aquatinta	296
4.4.4. Gravura prin procedeul mezzotinta	298
4.4.5. Gravura cu punctatorul (sau cu acul)	298
4.5. Litografia	299
4.5.1. Cromolitografia (litografia în culori)	300
4.5.2. Fotolitografia	301
4.5.3. Zincografia	302
4.5.4. Linogravura	302
4.6. Gravura pe placă de sticlă	302
Capitolul 5. <i>Ex-libris</i>-ul în orizontul tipografic	303
5.1. Apariția tiparului	303
5.2. Apariția cărții tipărite în Transilvania, Țara Românească și Moldova. Primele tipografii	312
5.3. Istoricul tiparului din Transilvania	325
5.3.1. Tipografiile din Sibiu	327
5.3.2. Tipografiile din Brașov	332
5.3.3. Tipografiile din Alba Iulia	335
5.3.4. Tipografiile din Cluj	344
5.3.5. Tipografiile din Blaj	348
5.3.6. Tipografii din Imperiul Austro-Ungar care produceau cărți și gravuri pentru Transilvania	350
5.3.7. Bibliofilie și <i>ex-libris</i> în Transilvania	354
Capitolul 6. <i>Ex-libris</i>-ul românesc	359
6.1. Istoricul <i>ex-libris</i> -ului în Țările Române	359
6.2. Istorie și <i>ex-libris</i> : influența unor evenimente istorice asupra producției de <i>ex-libris</i> -uri în Transilvania	375
6.3. <i>Ex-libris</i> -uri și proprietari de <i>ex-libris</i> din Transilvania	376
6.3.1. <i>Ex-libris</i> -uri ale unor monarhi sau principii	376
6.3.2. <i>Ex-libris</i> -uri ale unor clerici	378
6.3.3. <i>Ex-libris</i> -uri ale unor nobili	389

6.3.4. <i>Ex-libris</i> -uri ale unor oameni de cultură	406
Capitolul 7. Artă, spiritualitate și sensibilitate în istoria <i>ex-libris</i>-ului	418
7.1. Condiția femeii la sfârșitul Evului Mediu	418
7.2. Caracteristicile <i>ex-libris</i> -urilor feminine	427
7.3. Primele <i>ex-libris</i> -uri feminine	435
7.4. Dame creatoare de <i>ex-libris</i>	445
Concluzii	449
Bibliografie	454

Lucrarea doctorală cu titlul „**O istorie culturală a *ex-libris*-ului. Incursiune în istoricul *ex-libris*-ului românesc**” abordează o temă foarte puțin studiată în istoriografia românească. Am decis să studiem începuturile *ex-libris*-ului în arealul românesc pentru că atunci când am abordat acest subiect nu am găsit nici o lucrare care să trateze această problemă. La fel ca și în cazul altor artefacte minore cercetătorii nu au sesizat potențialul artistic și cultural al *ex-libris*-urilor. Chiar dacă în câteva articole sumare este prezentat primul *ex-libris* românesc sau două-trei dintre *ex-libris*-urile unor domnitori, numărul *ex-libris*-urilor vechi descrise de diverși autori este extrem de mic iar dacă luăm în considerare doar *ex-libris*-urile vinieta descoperim că ele nu trec de zece exemplare. În cazul *ex-libris*-urilor din Transilvania lacunele de cunoaștere sunt chiar mai mari. Nu am găsit nici o lucrare care să descrie primele *ex-libris*-uri de aici. În oarecare măsură acest fapt poate fi explicat plecându-se de la caracteristicile specifice ale regiunii. Majoritatea *ex-libris*-urilor vechi au intrat în patrimoniul unor biblioteci sau muzee maghiare sau austriece fiind inaccesibile cercetătorilor. Identificarea unora dintre ele nu s-a putut face decât în cadrul unui stagiu de cercetare efectuat în Ungaria la Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta. Din această cauză lucrarea noastră este un studiu singular, o operă de pionierat, fără precedent în România și în special în spațiul transilvan.

Motivația alegerii acestei teme ține de dorința de a explora acest subiect cu surse diverse și dintr-o perspectivă culturală. În orizontul istoriografic occidental și românesc *istoria culturală* s-a impus ca o metodă inovatoare care abordează orice subiect istoric printr-o grilă hermeneutică, dintr-o perspectivă complexă și interdisciplinară și în *durata lungă* braudeliană. La toate subiectele despre trecut *istoria culturală* ține cont de interdependențele dintre toate domeniile vieții sociale, culturalul fiind în strânsă legătură cu celelalte mari orizonturi: politica, economia, științele, ideologiile etc. *Ex-libris*-urile au apărut în spațiul cultural românesc ca un obicei adoptat de către bibliofili care au avut contact cu intelectualii și colecționarii de carte din marile orașe europene. Din această cauză înțelegerea fenomenului *ex-libris*-urilor nu se putea face decât printr-un demers comparativ, prin analiza evoluției *ex-libris*-urilor în spațiile culturale învecinate de unde au fost adoptate și de români.

Am adoptat în vederea efectuării acestei analize metoda de studiu transculturală.¹ Contactul, interacțiunea și relațiile dintre culturile europene au dat naștere unui schimb cultural asimetric, unui flux de idei, de produse culturale și artistice printre care se numără și

---

¹ Pentru detalii privind premisele metodologice ale istoriei transculturale vezi Madeleine Herren, Martin Rüesch, Christiane Sibille, *Transcultural History: Theories, Methods, Sources*, Heidelberg: Springer, 2012.

ex-libris-ul care nu putea fi înțeles dacă ne oprim la granițele Transilvaniei și a Țărilor Române. Un studiu asupra *ex-libris*-ului trimite la un studiu al istoriei artei europene și chiar a istoriei artei globale.

Analiza fiecărui exemplar important de *ex-libris* s-a făcut nu numai recurgând la metoda descriptivă ci și în primul rând la metoda hermeneutică. Aceasta presupune, după cum arăta și Hans-Georg Gadamer, un demers lingvistic, ontologic și estetic care pleacă de la ipoteza alienării istorice în disciplinele umaniste,² a lipsei universului de simboluri și semnificații, teologice, filosofice, istorice și culturale, care era prezent în arta medievală și de la începutul modernității. Același Gadamer observa că sărăcia de simbol este ceea ce determină arta actuală: „Ea corespunde incognoscibilității și lipsei de personalitate crescândă a lumii în care trăim”.³ Spre deosebire de omul Renașterii, obișnuit să comunice prin simboluri, omul contemporan preferă comunicarea directă și nu cea oblică, indirectă, prezentă în operele de artă medievale și renaștentiste. Din această cauză „orizontul istoricului este limitat și determinat de punctul de vedere pe care i-l dă istoria curentă”.⁴ Imaginile din *ex-libris*-urile vechi sunt caracterizate de o bogăție de simboluri care nu sunt, la prima vedere, transparente pentru observatorul contemporan. Înțelegerea semnificației *ex-libris*-urilor vechi nu necesită doar o cunoaștere a simbolurilor heraldice ci și a celor din domeniul religiei și artei precum și a evenimentelor istorice la care trimit aceste simboluri și care erau considerate suficient de importante de către proprietarul *ex-libris*-ului pentru a le immortaliza simbolic în spațiul îngust al mărcii de proprietate. Activitatea de interpretare hermeneutică a *ex-libris*-ului este de fapt o încercare mai mult sau mai puțin reușită de a „intra în pielea proprietarului *ex-libris*-ului”, în condițiile în care cunoaștem foarte puține despre el iar uneori și despre epoca în care a trăit, de a vedea prin ochii lui această mini gravură pentru a desprinde semnificațiile ei. Acest demers nu este posibil decât din perspectiva unei istorii a mentalităților,⁵ o istorie culturală, o istorie a reprezentărilor.

Principalele surse ale lucrării au fost fondurile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, Országos Széchényi Könyvtár (Biblioteca Națională Széchényi, Budapesta, Ungaria), fondurile și arhivele Direcției Județene a Arhivelor

---

² Hans-Georg Gadamer, *Philosophical Hermeneutics*, Berkeley: University of California Press, 1977, p. 18.

³ Idem, *Actualitatea frumosului*, Iași: Polirom, 2000, p. 201.

⁴ Wilhelm Dilthey, *Hermeneutics and the Study of History*, Princeton: Princeton University Press, 1996, p. 271.

⁵ Vezi detalii despre metodele folosite în cadrul studiilor de istoria mentalităților în Simona Nicoară, Toader Nicoară, *Mentalități colective și imaginar social. Istoria și noile paradigme ale cunoașterii*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, Mesagerul, 1996.

Naționale Cluj, Bibliotecii Academiei Române, Filiala Cluj, Muzeul Țării Crișurilor (Oradea), Bibliotecii Județene „Astra” (Sibiu), Bibliotecii Muzeului Brukenthal (Sibiu), Bibliotecii Teleki-Bolyai (Târgu Mureș), Muzeului Albrecht Dürer (Casa Memorială Albrecht Dürer, Nürnberg, Germania).

Lucrarea este structurată în șapte capitole dedicate unor probleme distincte. Astfel, în Capitolul 1, intitulat **Conceptul de *ex-libris***, încercăm să delimităm sfera conceptului de *ex-libris*. Lucrările dedicate *ex-libris*-ului și dicționarele nu oferă o viziune unitară asupra acestui subiect. Pentru unii *ex-libris*-ul este orice marcă de proprietate prezentă pe carte astfel încât ei includ în această categorie și semnăturile sau alte mențiuni autografe, ștampilele, inscripțiile de pe legătura cărții etc. Pentru alți autori *ex-libris*-ul se prezintă doar sub forma unei etichete aplicată pe coperta sau pe pagina de gardă a cărții. Concluzia la care ajungem după lecturarea opiniilor diverșilor autori este că *ex-libris*-ul este un însemn de proprietate confecționat anume pentru a sublinia legătura afectivă dintre posesor și carte. *Ex-libris*-ul a apărut datorită dorinței bibliofililor de a completa cartea cu ceva ce are caracter personal, de a-și pune amprenta pe carte, stabilind astfel o legătură între ei și acest obiect al afecțiunii. *Ex-libris*-ul este deci un semn de apreciere a cărților și o investiție sentimentală. În continuare am analizat elementele constitutive ale *ex-libris*-ului: numele proprietarului, expresia de posesie, maximele, *motto*-urile sau alte componente textuale, elementele grafice și alte componente constitutive (anul apariției, semnătura artistului grafic, numărul de catalog al cărții, etc.). Totodată am trecut în revistă criteriile de clasificare ale *ex-libris*-urilor și funcțiile pe care le îndeplinesc acestea: funcția de identificare, funcția estetică și funcția de comunicare. Deseori *ex-libris*-urile conțin mesaje pentru alți cititori prezentând opinii filosofice sau atitudini culturale ale posesorului cărții. Uneori însă ele se doresc a fi o oglindă simbolică a personalității lui. Pe parcursul lucrării ne-am concentrat mai mult asupra *ex-libris*-ului vinietă menționând doar în treacăt celelate forme de marcă de proprietate asupra cărții. Aceasta este și atitudinea majorității autorilor străini care au scris monografiile despre *ex-libris*. Analiza altor tipuri de mărci de proprietate (semnături, ștampile etc.) este întâlnită doar în țările în care numărul *ex-libris*-urilor vinietă este foarte mic sau ele lipsesc cu desăvârșire în perioada în care *ex-libris*-ul devenise o realitate permanentă în bibliotecile occidentale.

În Capitolul 2, denumit **Repere istorice ale *ex-libris*-ului: demers comparatist**, am schițat câteva repere în evoluția *ex-libris*-ului urmărind istoricul acestuia în diverse țări ale

lumii. *Ex-libris*-ul a apărut pentru prima dată în Germania, unde câțiva mari artiști⁶ au făcut din această marcă de proprietate o formă de artă. Ulterior el a fost adoptat și de iubitorii de carte din alte țări dezvoltate: Franța, Marea Britanie, Spania, Italia iar mai târziu ajunge și în America. Europa de Est a rămas în urmă în această privință *ex-libris*-urile fiind aici foarte rare până în secolul al XVII-lea și fiind deseori aduse din străinătate. În secolele XV-XVII cartea era extrem de scumpă iar posesorii de carte nu puteau fi decât oamenii bogați care făceau parte din rândurile aristocrației sau ale înaltului cler. Din această cauză cele mai multe *ex-libris*-uri din perioada de început reproduceau stema proprietarului, care era principalul simbol prin care erau identificați aceștia fiind totodată și un însemn al rangului lor. Relația personală a proprietarului de *ex-libris* cu cărțile din biblioteca sa, care se aflau departe de sfera publică, îi face pe cei mai mulți proprietari să reevalueze și relația pe care o aveau cu stema personală. Cărțile dintr-o bibliotecă se aflau departe de sfera publică și deci simbolurile heraldice prezente pe *ex-libris* nu erau un obiect al scrutinului public sau un element al reprezentării rangului sau poziției sociale. Din această cauză unii proprietari au simțit nevoia să intervină creativ și să modifice însemnele personale adăugând devize, citate, ornamente artistice sau simboluri ale preocupărilor și pasiunilor lor. Răceala simbolurilor heraldice este atenuată de elementele artistice intercalate sau de simbolurile care trimit la idei filosofice sau la reflecții estetice. Însăși scutul heraldic este de multe ori deformat și încadrat în ornamente luxuriante sau baroce care ajung să îl domine. Examinarea acestor metamorfoze ne permite să facem un inventar al gusturilor și preferințelor estetice ale epocii. Trecerea de la *ex-libris*-ul heraldic la cel figurativ marchează transformarea lui dintr-un simplu simbol al identității într-o operă de artă. Sursele privind istoria *ex-libris*-ului sunt puține și incomplete astfel încât pentru elaborarea acestui capitol a fost necesară o activitate de completare reciprocă și critică a diverselor monografii dedicate *ex-libris*-urilor din diverse țări, și de corectare a greșelilor prezente deseori în aceste lucrări, prin studierea istoriei culturale și artistice a perioadei.

Capitolul 3 din lucrare, ***Ex-libris și orizontul heraldic***, este dedicat relației dintre *ex-libris* și heraldică și analizei unor cunoștințe din știința heraldică necesare pentru identificarea și înțelegerea semnificației unor *ex-libris*-uri din perioada de început. Pe parcursul capitolului am descris și aceste tendințe istorice și stilurile artistice prin care au fost realizate gravurile *ex-libris* cu tematică heraldică. Principala dificultate de care m-am lovit atunci când am redactat capitolul a fost creată de faptul că știința heraldică este o disciplină moartă, lucrările contemporane neglijând abordarea unor aspecte importante privind simbolistica heraldică

---

⁶ Printre ei se remarcă Albrecht Dürer, Lucas Cranach cel Bătrân, Hans Holbein, Jost Amman și Virgil Solis.

care erau prezente în stemele de la sfârșitul Evului Mediu și rezumându-se la o descriere sumară a regulilor heraldice din perioada contemporană. Acest fapt a făcut necesară studierea unor lucrări vechi de heraldică. Chiar dacă această disciplină este denumită „știință heraldică”, regulile de alcătuire a blazonului în diferite țări europene nu sunt unitare. În unele cazuri ele s-au modificat în timp sau nu au fost respectate de către cei care au alcătuit un blazon. Din această cauză interpretarea unor simboluri heraldice sau a unor steme prezente pe unele *ex-libris*-uri a fost dificilă și îndoielnică. În special în zona Europei de Est am putut constata că proprietarii de blazon nu au respectat regulile heraldicii, alcătuind steme care nu au echivalent în Occident.

În Capitolul 4, intitulat **Tehnicile utilizate în elaborarea *ex-libris*-urilor** au fost analizate procedeele și tehnicile utilizate în elaborarea de *ex-libris*. Cele mai multe *ex-libris*-uri au fost realizate prin gravură în lemn sau diferite metale. Recent a fost folosită pentru realizarea de *ex-libris* și litografia sau linografia. Diversele tehnici realizate prezintă un diferit potențial artistic care consta în posibilitatea de a reproduce mai multe detalii sau de a oferi o durată mai mare de viață pentru matriță. În această secțiune am analizat procedeele folosite în diverse epoci și motivele pentru care au fost adoptate.

Istoria *ex-libris*-ului este paralelă cu cea a cărții tipărite și a tiparului. *Ex-libris*-urile vinietă sunt gravuri reproduse prin tipărire care au apărut odată cu cartea multiplicată prin intermediul presei tipografice. Din această cauză am considerat necesară o incursiune în istoria tiparului și din acest motiv în Capitolul 5, intitulat ***Ex-libris*-ul în orizontul tipografic**, am descris activitatea primelor tipografii din Europa iar după aceea am analizat pe larg activitatea primelor tipografii de pe teritoriul României, alocând un spațiu generos tipografiilor din Transilvania. Apariția tiparului în Țările Române este legată de preocupările spirituale ale nobililor și clericilor români. În Transilvania tiparul a servit ca armă în confruntarea dintre cultele religioase care căutau să se impună în acest areal. Doar la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea apar cărți dedicate culturii laice. În Transilvania tipărirea unor cărți în limba română a fost esențială pentru păstrarea culturii naționale și a identității populației românești. Din această cauză intelectualii români au făcut eforturi pentru a tipări cărți în limba română și a standardiza normele gramaticale. Aceste străduințe au avut ca rezultat apariția la Sibiu a primei cărți românești tipărite cu litere latine, *Catehismul* românesc din 16 iulie 1544. Din păcate sursele istorice privind activitatea primelor tipografii din Transilvania sunt lacunare și pline de erori. În cazul multor lucrări, pe care nu apare numele tipografului sau locul apariției, există opinii diferite și polemici asupra

originii acestora. Atunci când am considerat necesar am menționat aceste divergențe dar în unele cazuri am prezentat doar opinia majoritară pentru că descrierea detaliată a acestor polemici ar fi ocupat un spațiu prea mare într-o lucrare dedicată în primul rând *ex-libris*-ului. De remarcat este totuși faptul că în pofida condițiilor dificile și lipsei de fonduri tipografii români din Transilvania au reușit să tipărească un număr de cărți comparabil cu cele apărute pe teritoriul celorlalte țări române.

Capitolul 6, denumit ***Ex-libris-ul românesc***, descrie pe larg istoria *ex-libris*-ului românesc. După cum am menționat mai sus, am preferat să abordăm mai cu seamă primele etape ale dezvoltării *ex-libris*-ului din două motive. În primul rând considerăm că lipsa unor monografii dedicate acestui subiect a impus necesitatea umplerii acestei lacune și a risipirii incertitudinilor cu privire la primele *ex-libris*-uri de pe teritoriul României. În cazul *ex-libris*-urilor din Transilvania am efectuat o amplă cercetare pe teren, studiind cele mai importante colecții de *ex-libris* din bibliotecile și muzeele din Transilvania. În acest scop am efectuat un stagiu de cercetare și în Ungaria la Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta, unde am studiat *ex-libris*-urile din Transilvania aflate în posesia acestei biblioteci. În al doilea rând am ales să nu abordăm *ex-libris*-urile din perioada recentă pentru că numărul lor este deosebit de mare, *ex-libris*-ul fiind folosit de mulți posesori de bibliotecă iar studiile privind *ex-libris*-ul din secolul XX sau XXI sunt extrem de sumare. Monografiile dedicate *ex-libris*-ului se opresc la sfârșitul secolului XIX sau începutul secolului XX, perioadă când interesul față de *ex-libris* a ajuns la cote minime. Muzeele și bibliotecile nu sunt interesate de *ex-libris*-urile noi, care nu au o valoare istorică și din această cauză colecțiile existente nu reflectă acest fenomen decât parțial. Un studiu privind *ex-libris*-ul contemporan este extrem de dificil de realizat în condițiile în care nu există reviste specializate dedicate acestuia iar site-urile de pe internet nu descriu decât în mică măsură *ex-libris*-uri contemporane. Chiar dacă descrie și primele *ex-libris*-uri din Țara Românească și Moldova, capitolul se concentrează în primul rând asupra *ex-libris*-urilor din Transilvania. Acestea din urmă au fost grupate în funcție de statusul și ocupația proprietarului în următoarele categorii: *ex-libris*-uri ale unor monarhi sau principii, *ex-libris*-uri ale unor clerici, *ex-libris*-uri ale unor nobili și *ex-libris*-uri ale unor oameni de cultură. Pe lângă o analiză a simbolurilor prezente pe *ex-libris*-uri am prezentat și unele elemente biografice importante ale posesorilor *ex-libris*-ului.

Capitolul 7, intitulat **Artă, spiritualitate și sensibilitate în istoria *ex-libris*-ului** l-am dedicat în mare parte analizei *ex-libris*-ului realizat pentru femei. În trecut proprietarii patrimoniului unei familii erau de obicei bărbații. Femeile nu aveau dreptul să înstrăineze

lucruri de valoare fără acordul soțului iar până la începutul secolului XX se considera că ele nu trebuie să aibă nici preocupări culturale. Majoritatea universităților au acceptat studente femei doar în primele decenii ale secolului XX. Din această cauză *ex-libris*-urile posesorilor de cărți femei sunt foarte rare dar nu inexistente. Unele reprezentante ale sexului frumos erau adevărate bibliofile și s-au revoltat împotriva cutumei devenind colecționare și cititoare de cărți. Deseori pasiunea lor pentru carte era secretă sau era împărtășită doar altor femei. În acest capitol am analizat evoluția mentalităților care au dus la discriminarea culturală a femeii iar apoi am trecut în revistă câteva dintre puținele *ex-libris*-uri ale unor femei care au ajuns până la noi și am identificat câteva creatoare de *ex-libris*-uri care au reușit să își facă un nume împotriva tuturor dificultăților întâmpinate.

Ipoteza de la care am pornit atunci când am ales să studiez începuturile *ex-libris*-ului autohton a fost că și în arealul românesc au existat manifestări culturale similare cu cele din Europa de Vest, însă la un nivel mai redus numeric. Cercetările noastre pe teren, în biblioteci și muzee, au fost în mare măsură dezamăgitoare. Realitățile istorice, lupta pentru supraviețuire la granițele celor trei mari imperii, otoman, austriac și rus, precum și frământările interne permanente au făcut ca resursele populației să fie limitate iar preocuparea pentru lectură și cultură să fie pusă pe un loc secund. *Ex-libris*-ul, la fel ca și cărțile, a fost un obiect de lux în Țările Române. În secolele XV-XVIII atât cărțile cât și *ex-libris*-urile erau foarte rare. Puținele tipografii, care au avut de obicei o activitate efemeră, se limitau la tipărirea unui număr redus de cărți, de obicei mai puțin de zece, iar după aceea se desființau. Tipografiile duceau o viață nomadă și de multe ori nu își treceau numele în colofon așa că cei mai mulți au rămas anonimi. *Ex-libris*-urile din această perioadă aparțin în special unor nobili sau clerici. Mai rar, câte un intelectual mai înstărit, de obicei membru al aparatului birocratic, își comanda câte un *ex-libris*. De cele mai multe ori a fost imposibil să stabilem tipografia la care au fost produse *ex-libris*-urile sau numele tipografului sau a artistului grafic.

Apariția și răspândirea tipografiilor în Țările Române este strâns legată de activitatea spirituală, religioasă. Spre deosebire de țările occidentale, în care tiparul a apărut ca urmare a unei activități comerciale, cărțile fiind produse de tipografi care doreau să se îmbogățească, în Țările Române tiparul este adus de către domnitori și principii dornici să pună la dispoziția poporului scripturile și alte învățături religioase. Transilvania este însă un caz particular. Tipografiile au apărut aici și au prosperat în contextul efortului diverselor culte de a face prozelitism și de a combate cultele concurente. Textele religioase sunt completate de studii polemice și de eforturi de a discredita adversarii. Principii impuneau cu forța cultul de care

aparțineau și interziceau de obicei apariția unor cărți ale altor culte religioase. În acest context apar și cărțile de cult ale populației române ortodoxe. Apariția lor este permisă de către principii care căutau un aliat în acest război religios sau doreau să facă un gest de bunăvoință care să garanteze relațiile bune cu românii de peste munți.

Ex-libris-urile din această perioadă ne dezvăluie cine erau posesorii de cărți iar uneori ne-au permis să identificăm cărțile din bibliotecile lor. În cazul unora, cum a fost stolnicul Constantin Cantacuzino sau contele Teleki Sámuel, *ex-libris*-urile au fost descoperite pe cărți, permițând astfel reconstituirea bibliotecilor acestor personalități și a preocupărilor lor culturale. De cele mai multe ori însă *ex-libris*-urile vechi se găsesc în colecțiile unor biblioteci, muzee sau colecționari particulari, separate de cărțile pe care au fost aplicate. În acest caz ele nu ne spun prea multe despre preferințele beletristice ale proprietarilor. *Ex-libris*-urile de pe teritoriul Țărilor Române și cel al Transilvaniei sunt aproape toate heraldice. Doar la începutul secolului XX au apărut *ex-libris*-urile figurative. Spre deosebire de cele din arealul european ele conțin mai puține elemente ornamentale limitându-se deseori la prezentarea simbolurilor heraldice încadrate uneori de o ramă elegantă dar care nu iese prea mult în evidență. Stema nu este completată de elemente străine sau de devize astfel încât concluzia care se impune e că *ex-libris*-ul de pe teritoriu României a avut mai mult un scop utilitar decât artistic. Starea științei heraldice din Europa de Est este în această perioadă embrionară. În Țările Române nu existau colegii ale heraldicilor iar domnitorii nu acordau steme oficiale. Din această cauză stemele pe care le întâlnim aici sunt opera posesorilor lor. De cele mai multe ori posesorii de *ex-libris*-uri heraldice din Țara Românească și Moldova sunt domnitori sau rude ale unor domnitori, care au reprodus pe *ex-libris* însemnele de pe sigiliul personal sau sigiliul țării. În Transilvania situația este diferită deoarece a fost un teritoriu cu o societate multiculturală. În ultima perioadă ea a făcut parte din Imperiul Austro-Ungar, ca urmare pe teritoriul său întâlnim atât *ex-libris*-uri ale unor persoane de etnie română cât și ale unor persoane de etnie maghiară sau germană. Alături de localnici au fost prezenți aici diverși funcționari imperiali austrieci sau de alte naționalități care au ocupat o funcție pe termen mai lung sau mai scurt. Chiar și identificarea etniei posesorului *ex-libris*-ului este uneori dificilă pentru că unele persoane de etnie română și-au maghiarizat sau germanizat numele iar unele persoane de etnie maghiară și l-au germanizat. În unele cazuri posesorii de *ex-libris* au folosit mai multe nume – varianta maghiară, cea germană și cea latină, care uneori nu coincideau nefiind traduceri ci doar apelative după care erau cunoscuți în comunitățile respective. Puși în fața acestei situații am încercat să identificăm *ex-libris*-

urile autohtonilor, neluând în considerare persoanele care se aflau doar în trecere în această zonă sau cele venite din altă zonă a imperiului și care nu și-au adus aportul politic sau cultural la dezvoltarea regiunii. După cum am și menționat mai sus cele mai multe *ex-libris*-uri folosite în Transilvania aparțin unor familii nobiliare sau unor clerici. Totuși am putut identifica și unele *ex-libris*-uri aparținând unor persoane de origini mai modeste care au avut o activitate culturală, fiind profesori, scriitori sau oameni de știință, și în virtutea ocupației au avut acces la cărți și au putut să își alcătuiască o bibliotecă personală.

Chiar dacă premiza de la care am plecat, cea a echivalenței dintre produsele de tip *ex-libris* european și cele românești nu s-a confirmat, considerăm că scopul tezei a fost atins pentru că am adus la lumină *ex-libris*-uri aflate în colțurile prăfuite ale unor biblioteci și muzee, reconstituind o realitate culturală românească neglijată până acum, săracă dar nu inexistentă.

Cercetarea doctorală pe care am propus-o, nu are pretenții de exhaustivitate, dar și-a propus să atingă cele mai semnificative tematici, legate de acest fapt cultural excepțional, care a fost *ex-libris*-ul, de la noi și de pretutindeni.

Cuvinte cheie: *ex-libris*, istoria cărții, tipar, gravură, cultură, personalități istorice, istoria artei.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Bibliografie specială. Studii. Articole.

1. Charles Dexter Allen, *Ex libris: Essays of a collector*, Boston: Lamson, Wolfe and Company, 1896.
2. Edward Almack, *Bookplates*, London: Methuen & Co., 1904
3. Henri Bouchot, *Les Ex-Libris et Les Marques de Possession du Livre*, Paris: Edouard Rouveyre, 1891.
4. William Elliott Butler, *American bookplates*, London: Primrose Hill, 2000.
5. Egerton Castle, *English Book-Plates: An illustrated handbook for Students of Ex-Libris*, New York: George Bell & Sons, 1892.
6. Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1977.
7. Deé Nagy Anikó, *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*, Budapest: Balassi Kiadó, Kolozsvár: Polis, 2001.

8. Corneliu Dima-Drăgan, *Ex libris: bibliologie și bibliofilie*, București: Litera, 1973.
9. Karl Emich, *German Book-Plates: An Illustrated Handbook of German & Austrian Exlibris*, New York: George Bell & Sons, 1901.
10. Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *L'apparition du livre*, Paris: Éditions Albin Michel, 1958.
11. Henry Walter Fincham, *Artists and Engravers of British and American Book Plates*, London: K. Paul, Trench, Trübner, 1897.
12. Alfred Fowler, *Bookplates for beginners*, Kansas City: Alfred Fowler, 1922.
13. Györfi Dénes, *Bibliotheca Universitatis Claudiopolitanae: evoluția instituțională și practici ale lecturii în Clujul universitar: 1872-1945*, Cluj-Napoca: Argonaut, 2019.
14. Walter Hamilton, *French Book-Plates*, London: New York, George Bell & Sons, 1896.
15. William John Hardy, *Book-Plates*, Second Edition, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd, 1897.
16. Jakó Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség: tanulmányok Erdély történelméhez*, București: Kriterion, 1976.
17. Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, București: Editura Kriterion, 1977.
18. James P. Keenan, *The Art of Bookplate*, New York: Barnes and Noble, 2003.
19. Kimpfián Annamária, „Supralibrosurile înalților clerici catolici păstrate în colecțiile Bibliotecii Teleki-Bolyai din Târgu Mureș”, în *Acta Musei Apulensis. APULUM. Seria Historia & Patrimonium*, Alba Iulia, vol. LIV, 2017, pp. 9-21.
20. Brian North Lee, *British Royal Bookplates and Ex-Libris of Related Families*, Aldershot, Hants, England: Scolar Press, 1992.
21. Lăcrămioara Manea, „Ex-libris-ul familiei Brâncoveanu în colecțiile tulcene”, în *PEUCE*, Tulcea, an VIII, 2010, pp. 251-258.
22. Camil Mureșanu, *Istoria scrierii, a cărții și a tiparului: curs universitar*, Cluj-Napoca: Universitatea Babeș-Bolyai, 1995.
23. Virgil Olteanu, *Din istoria și arta cărții: lexicon*, București: Editura Enciclopedică, 1992.
24. Ioan-Maria Oros, Iacob Mârza, *Istoriografia cărții românești vechi din Transilvania: (de la începuturi până la 1948)*, Cluj-Napoca: Argonaut, 2011.
25. Liliana Popa, *Oameni și cărți în Sibiul de altădată: tipografi și tiparnițe, bibliofili și biblioteci, librari și librării în mărturii documentare*, Hermannstadt/Sibiu: Schiller Verlag/Editura Schiller, 2010.
26. Mircea Popa, *Cărți, manuscrise, biblioteci*, Cluj-Napoca: Editura Eikon, 2010.
27. Silvia Popa, *Istoria scrisului, cărții, presei, bibliotecilor*, Brașov: [s. n.], 1997.
28. Rodica Stamatopol, „Ex-Libris” în *colecțiile Bibliotecii Naționale a României: catalog*, București: Editura Bibliotecii Naționale a României, 2001.
29. Mircea-Valer Stanciu, *Exlibrisul heraldic: istoria exlibrisului românesc*, [Brașov]: [Biblioteca „George Barițiu”], [1993].
30. Ion Stoica, *Informație și cultură*, București: Editura Tehnică, 1997.

31. Takács Gábor, *Ex libris*, Marosvásárhely: Mentor, 2011.
32. Vasné Tóth Kornélia, *Ex libris és képkultúra: modern magyar ex librisek*, Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, Kossuth Kiadó, 2016.

Bibliografie generală. Studii. Articole. Enciclopedii. Dicționare.

1. Avram Andea, *Iluminism și modernizare în societatea românească*, Cluj-Napoca: Inter-Tonic, 1996.
2. Susana Andea, Avram Andea, Adinel-Ciprian Dincă, Livia Magina, *Scris și societate în Transilvania secolelor XIII-XVII*, Cluj-Napoca: Argonaut, Gatineau: Symphologic Publishing, 2013.
3. Ana Andreescu, *Arta cărții: cartea românească veche: 1508-1700*, București: Univers Enciclopedic, 2002.
4. Ștefan Andreescu, Ovidiu Pecican, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori: (sec. XV-XVII)*, Cluj-Napoca: Limes, 2007.
5. Silviu Andrieș-Tabac, *Introducere în heraldică: noțiuni generale și întregiri la armorialul teritorial românesc*, București: Editura Universității din București, 2008.
6. Doru Bădără, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila: Istros, 1998.
7. Frédéric Barbier, *Histoire du livre*, Paris: Armand Colin, 2006.
8. Ioan Bejinariu, Ioan Cârja, Călin Cosma, *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea, Cluj, 1996.
9. Bruno Blasselle, *Histoire du livre*, Paris: Gallimard, 2008.
10. Florin Bogdan, Monica Avram, Iacob Mârza, *Cartea veche străină din colecțiile Bibliotecii Județene Mureș: (sec. XVI-XVII)*, Sibiu: Astra Museum, 2015.
11. Florin Bogdan, Eva Mârza, *Prețul de achiziție al cărții românești în Transilvania în secolele XVI-XIX*, Sibiu: InfoArt Media, Astra Museum, 2011.
12. Gheorghe Buluță, *Civilizația bibliotecilor*, București: Editura Enciclopedică, 1998.
13. Remus Câmpeanu, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2008.
14. Remus Câmpeanu, *Intelectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 1999.
15. Dan Cernovodeanu, *Bibliografia heraldicii românești*, București: [s.n.], 1977.
16. Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1977.
17. Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, București: Meridiane, 1997.
18. Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, Daniel Nicolescu, *Dicționar de simboluri, vol 1: A-D, vol 2: E-O, vol 3: P-Z*, București: Artemis, 1993-1995.
19. Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010.

20. Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005.
21. Ioan Chindriș, Niculina Iacob, Eva Maria Mârza, Anca Elisabeta Tatay, Otilia Urs, Bogdan Crăciun, Roxana Moldovan, Ana Maria Roman-Negoi, *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691-1830): recuperarea unei identități culturale*, Cluj-Napoca: Mega, 2016.
22. Robert Coravu, *Intermediarul difuz: biblioteca universitară între cultura tiparului și cultura digitală*, Constanța: Ex Ponto, 2012.
23. Ionuț Virgil Costea, *Solam virtutem et nomen bonum: nobilitate, etnie, regionalism în Transilvania princiară: sec. XVII*, Cluj-Napoca: Argonaut, 2005.
24. Sorin Crișan, *Arta, fizionomia și circulația cărții în Transilvania secolelor XV-XVI: cu o scurtă introducere la tiparul european*, Cluj-Napoca: Avalon, 2014.
25. Svend Dahl, *History of the book*, New-York The Scarecrow Press, Inc., 1958.
26. Deé Nagy Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997.
27. Deé Nagy Anikó, *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*, Bukarest: Kriterion, 1976.
28. Demény Lajos, Demény Lidia, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea: studii, articole, comunicări*, București: Kriterion, 1986.
29. Maria Dogaru, *Din heraldica României: album*, București: JIF, 1994.
30. Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București: Editura Enciclopedică, 2000.
31. Florian Dudaș, *Cărturari și artiști din Muntenia și Moldova, peregrini în Crișana: (sec. XIV-XVIII)*, Timișoara: Editura de Vest, 2003.
32. Paul Dupont, *Histoire de l'imprimerie, vol. I-II*, Paris: Imprimerie Paul Dupont, 1854.
33. Victor Duță, *Călătorie în lumea scrierii și tiparului*, București: Sport-Turism, 1988.
34. James G. Février, *Histoire de l'écritue*, Paris: Payot, 1948.
35. Albert Flocon, *Universul cărților: studiu istoric de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1976.
36. Hans-Georg Gadamer, *Actualitatea frumosului*, Iași: Polirom, 2000.
37. Hans-Georg Gadamer, *Philosophical Hermeneutics*, Berkeley: University of California Press, 1977.
38. Ovidiu Ghitta, *Scrierea chirilică românească din Transilvania și Ungaria habsburgică (secolul XVIII) - Album*, Cluj-Napoca: Argonaut, 2015.
39. Ovidiu Ghitta, Gheorghe Negustor (coord.), *La granița dintre științe: istorie, mentalități, imaginar: omagiu profesorilor Simona și Toader Nicoară la vârsta de 60 de ani*, Cluj-Napoca: Argonaut, Mega, 2017.
40. Nicolae Iorga, *Tipografia la români*, București: Editura Grafică Română, 1931.
41. Constantin Ittu, *Vademecum bibliologic*, Alba-Iulia: Altip, 2008.
42. Albert Labarre, *Histoire du livre*, Paris: Presses Universitaires de France, 1998.

43. Constantin Mălinaș, *Tipografi, tipografii și edituri în Bihor: 1565-1948*, Oradea: Editura Mihai Eminescu, 1995.
44. Eva Mârza, Anton Rus, *Bibliografia cărților blăjene de la începuturile tipografiei până la anul 1948*, Blaj: Editura Buna Vestire, 2004.
45. Iacob Mârza, *Școală și națiune: Școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale*, Cluj-Napoca: Dacia, 1987.
46. Tudor Nedelcea, *Civilizația cărții. Incursiune în istoria cărții, presei și a tiparului*, București: Scrisul Românesc, 1994.
47. Simona Nicoară, *Istoria și miturile: mituri și mitologii politice moderne*, Cluj-Napoca: Accent, 2009.
48. Simona Nicoară, *Istorie și imaginar: eseuri de antropologie istorică*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000.
49. Simona Nicoară, *Mentalități colective: imaginar social: istoria în durata lungă*, Cluj-Napoca: Accent, 2009.
50. Simona Nicoară, „Militantismul național, social și cultural al femeilor ardeleni în secolul al XIX-lea și începutul secolului XX”, în *Caiete de antropologie istorică*, Cluj-Napoca, anul XV, nr. 1-2 (28-29), Ianuarie–Decembrie 2016, pp. 16-26.
51. Simona Nicoară, *O istorie a secularizării, vol. 1: De la Cetatea lui Dumnezeu la cetatea oamenilor: (sec. XIV-XVIII)*, Cluj-Napoca: Accent, 2005.
52. Simona Nicoară, *O istorie a secularizării, vol. 2: Avatarurile creștinismului și triumfalismul mesianismelor noilor ere: (sec. XIX-XX)*, Cluj-Napoca: Accent, 2006.
53. Simona Nicoară, Toader Nicoară, *Mentalități colective și imaginar social. Istoria și noile paradigme ale cunoașterii*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, Mesagerul, 1996.
54. Toader Nicoară, *Introducere în istoria mentalităților colective: antologie*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 1998.
55. Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne: (1680-1800): societate rurală și mentalități colective*, Cluj-Napoca: Dacia, 2001.
56. Gabriela Nițulescu, *Cartea tipărită la Târgoviște și Renașterea românească*, Târgoviște: Bibliotheca, 2009.
57. Stefan Oliver, *Introduction to heraldry*, London: David & Charles, 2002.
58. Ioan Maria Oros, *Dimensiuni ale culturii moderne în Țara Silvaniei: (secolele XVII-XIX): cărți și proprietari*, Cluj-Napoca: Mega, Zalău: Porolissum, 2010.
59. Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demény, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană: (Secolele XVII-XIX)*, București: Editura Eminescu, 1985.
60. Ștefan Pascu, Viorica Guy Marica, *Clujul medieval*, București: Meridiane, 1969.
61. Michel Pastoureau, *Traité d'Héraldique*, Paris: Picard, 1993.
62. Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, Cluj-Napoca: Clusium, 2001.
63. Eugen Pavel, *Între filologie și bibliofilie*, Cluj-Napoca: Apostrof, 2007.

64. Ovidiu Pecican, *Arpadieni, angevini, români: studii de medievistică central-europeană*. Cluj: Editura Fundației Desire, 2001.
65. Ovidiu Pecican, *Istoria românilor, vol. 1: De la origini până la 1690*, Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2010.
66. Ovidiu Pecican, *Istoria românilor, vol. 2: Din 1690 până în prezent*, Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2011.
67. Victor Petrescu, Agnes Erich, *Tiparul epocii Brâncovenești*, Târgoviște: Bibliotheca, 2014.
68. L.G. Pine, *International Heraldry*, Exeter: David & Charles, 1970.
69. Mariana Pintilie, Dorin Pintilie, *Comuna Dăbâca: studiu monografic*, Cluj-Napoca: Eurodidact, 2001.
70. Mircea Popa, *Cărți, manuscrise, biblioteci*, Cluj-Napoca: Eikon, 2010.
71. Vasile Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremurile noastre, Sibiu 1838*, Cluj-Napoca: Dacia, 1995.
72. Marius Porumb, *Un veac de pictură românească din Transilvania: secolul XVIII*, București: Meridiane, 2003.
73. Rácz Emese, Monok István, *Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya: katalógus*, Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, Cluj-Napoca: Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, 2009.
74. Doru Radosav, *Carte și societate în Nord-Vestul Transilvaniei: sec. XVII-XIX*, Oradea: Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”, 1995.
75. Doru Radosav, *Catalogul cărții tipărite și manuscrise din nord-vestul Transilvaniei: (sec. XVII - XIX)*, Cluj-Napoca: Philobiblon, 1995.
76. Maria Radosav, *„Livada cu rodii”: carte și comunitate evreiască în nordul Transilvaniei: secolele XVIII-XX*, Cluj-Napoca: Argonaut, 2007.
77. Măriuca Radu, Angela Repanovici, *O istorie a tiparului și a tipăriturilor*, Brașov: Editura Universității „Transilvania”, 2002.
78. John Morris Roberts, Odd Arne Westad, *Istoria lumii din preistorie până în prezent*, Iași: Polirom, 2018.
79. Ana Maria Roman-Negoi, Eva Mârza (ed.), *Cercetarea și perspectivele digitizării: [lucrările conferinței naționale cu participare internațională „Bibliologie și patrimoniu cultural național: cercetarea și perspectivele digitizării”, ediția a III-a, 8-9 octombrie 2009, Alba Iulia]*, Cluj-Napoca: Argonaut, 2009.
80. Rűsz-Fogarasi Enikő (ed.), *Hagyomány és újítás a 21. századi könyvtárban*, Kolozsvár: Egyetemi Műhely, Bolyai Társaság, 2018.
81. Adrian Andrei Rusu, *Castelul și spada: cultura materială a elitelor din Transilvania în Evul Mediu târziu*, Cluj-Napoca: Mega, 2019.
82. Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui: studii*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 1999.
83. Octavian-Mihail Sachelarie, *Carte, tipar și bibliotecă în epoca brâncovenească: mentalități și programe culturale*, Pitești: Tiparg, 2014.

84. Nicolae Sabău, *Arte e Maestri italiani in Transilvania tra '500 e '700*, Cluj-Napoca: Mega, 2019.
85. Nicolae Sabău, *Metamorfoze ale barocului transilvan. Vol. 1: Sculptura*, Cluj-Napoca: Dacia, 2002.
86. Nicolae Sabău, *Metamorfoze ale barocului transilvan. Vol. 2: Pictura*, Cluj-Napoca: Mega, 2005.
87. Silviu Iulian Sana, *Carte, cenzură și biblioteci în nord-vestul României: studii privind istoria cărților vechi și a bibliotecilor*, Cluj-Napoca: Presa Universitara Clujeana, 2013.
88. Octavian Șchiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca: Dacia, 1978.
89. Eugen Schileru, *Rembrandt*, București: Meridiane, 1967.
90. Larry Silver, Jeffrey Smith Chipps (eds), *The Essential Dürer*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010.
91. Dan Simonescu, *Târgoviștea, vechi centru tipografic românesc: studiu monografic cu repertoriul cărților vechi tipărite la Târgoviște și catalogul colecției Muzeului „Carte românească veche”*, Târgoviște: Muzeul Județean Dâmbovița, 1972.
92. Dan Simonescu, Damian P. Bogdan, „Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab”, în *Biserica Ortodoxă Română*, București, LVI, 1938, pp. 866-880.
93. Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, București: Editura Ion Creangă, 1981.
94. Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, *Scurta istorie a cărții românești*, București: Demiurg, 1994.
95. Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, Victor Petrescu, *Târgoviște, vechi centru tipografic românesc*, Târgoviște: Bibliotheca, 2008.
96. Anca Sîrghie, *Carte veche românească*, Sibiu: Alma Mater, 2009.
97. Anca Sîrghie, *Edituri și colecții editoriale*, Sibiu: Techno Media, 2004.
98. Anca Sîrghie, *Istoria scrisului, a cărții și a tiparului*, Sibiu: Alma Mater, [2004].
99. Anca Sîrghie, *Pagini din istoria bibliotecilor*, Sibiu: Alma Mater, 2003.
100. Sölch Miklós, Knapp Éva, *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában és Egyetemi Levéltárában őrzött 1526 előtti oklevelek és iratok jegyzéke*, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltára: Egyetemi Könyvtár, 2005.
101. Somkuti Gabriella, *Az Országos Széchényi Könyvtár története: 1802-1918*, Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2002.
102. Emilia-Mariana Soporan, „The «Pearls» of John Zlatoust (1746): Theology and History”, în *Philobiblon: Transylvanian Journal Of Multidisciplinary Research in the Humanities*, Cluj-Napoca, vol. XXI, nr. 2, 2016, pp. 83-100.
103. Ștefania-Cecilia Ștefan, *Catalogul cărții românești vechi și rare din colecția Muzeului Municipiului București: 1648-1829*, București: CIMEC - Institutul de Memorie Culturală, 2008.

104. Florin Stoiciu, *Materialitatea în gravură. Tehnici și maniere*, București: Unarte, 2007.
105. Florin Stoiciu, *Tehnici și maniere în gravură*, Iași: Polirom, 2010.
106. Gabriel Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959.
107. Mihai Dimitrie Sturdza, *Famiile boierești din Moldova și Țara Românească: enciclopedie istorică, genealogică și biografică, vol. I, Abaza-Bogdan*, București: Simetria, 2004.
108. Mihai Dimitrie Sturdza, *Famiile boierești din Moldova și Țara Românească: enciclopedie istorică, genealogică și biografică, vol. II, Boian-Buzescu*, București: Simetria, 2011.
109. Mihai Dimitrie Sturdza, *Famiile boierești din Moldova și Țara Românească: enciclopedie istorică, genealogică și biografică, vol. III, Familia Cantacuzino*, București: Simetria, 2014.
110. Mihai Dimitrie Sturdza, *Famiile boierești din Moldova și Țara Românească: enciclopedie istorică, genealogică și biografică, vol. VI, Dabija-Exarhu*, București: Simetria, 2017.
111. Marcel Sturdza-Săucești, *Heraldica: tratat tehnic*, București: Editura Științifică, 1974,
112. Silvia Suci, *Albrech Dürer: maestrul gravurii renascentiste: Muzeul Etnografic al Transilvaniei, 26 martie-7 iunie 2015: catalogul expoziției*, Cluj-Napoca: Argonaut, 2015.
113. Anca Elisabeta Tatai, *Xilogravura de la Sibiu: (sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea*, Alba Iulia: Altip, 2010.
114. Cornel Tatai-Baltă, *Caleidoscop artistic [Artistic Kaleidoscope]*, Alba Iulia: Altip, 2013.
115. Cornel Tatai-Baltă, „Grafica de carte din Transilvania în secolul XVIII”, în Răzvan Theodorescu, Marius Porumb, Georgeta Stoica, Tereza Sinigalia, Cristina Cojocaru, Grațiana Grigoriu, *Arta din România: din preistorie în contemporaneitate, vol. II*, București: Editura Academiei Române, Cluj-Napoca: Mega, 2018, pp. 105-108.
116. Cornel Tatai-Baltă, „Grafica de carte în Transilvania secolelor XVI-XVII”, în Răzvan Theodorescu, Marius Porumb, Georgeta Stoica, Tereza Sinigalia, Cristina Cojocaru, Grațiana Grigoriu, *Arta din România: din preistorie în contemporaneitate, vol. I*, București: Editura Academiei Române, Cluj-Napoca: Mega, 2018, pp. 637-639.
117. Cornel Tatai-Baltă, *Gravorii în lemn de la Blaj: (1750-1830)*, Blaj: Eventus, 1995.
118. Cornel Tatai-Baltă, „Incursiune în xilogravura românească: (sec. XVI-XIX)”, în *Acta Musei Apulensis. APULUM: arheologie, istorie, etnografie*, Alba Iulia, XVII, 1979, pp. 441-467.
119. Cornel Tatai-Baltă, „Influența lui Dürer asupra xilogravurilor din vechile tipărituri românești (sec. XVII-XIX)”, în *Ars Transsilvaniae*, Cluj-Napoca, vol. XIV-XV, 2004-2005, pp. 173-182.
120. Cornel Tatai-Baltă, „Influența lui Dürer și a unor artiști germani asupra xilogravurilor de la Blaj din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea”, în *Acta Musei Apulensis. APULUM*, Alba Iulia, vol. XLIII/2, 2006, pp. 159-171.

121. Anca Elisabeta Tatay, *Din istoria și arta cărții românești vechi: gravura de la Buda: 1780-1830*, Cluj-Napoca: Mega, 2011.
122. Anca Elisabeta Tatay, *Tradiție și inovație în tehnica și arta ilustrației cărții românești tipărite la Buda (1780-1830)*, Alba Iulia: Altip, 2010.
123. Anca Elisabeta Tatay, Cornel Tatai-Baltă, *Xilogravura din cartea românească veche tipărită la București (1582-1830)*, Cluj-Napoca: Mega, 2015.
124. Corina Teodor, *Coridoare istoriografice. O incursiune în universul scrisului ecleziastic românesc din Transilvania anilor 1850-1920*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2003.
125. Corina Teodor, „Despre femei, cu dragoste”, în Georgeta Fodor, *Destine comune: viața femeilor între public și privat. Țara Românească, Moldova și Transilvania (sec.XV-XVII)*, Cluj-Napoca: Argonaut, 2011, p. 13-16.
126. Dorin Teodorescu, *Din istoria tiparului și cărții românești*, Slatina: Editura Fundației „Universitatea pentru toți”, 2008.
127. Dorin Teodorescu, *Schiță privind istoriografia cărții românești vechi*, Slatina: Editura Fundației „Universitatea pentru toți”, 2004.
128. Răzvan Theodorescu, Marius Porumb, Georgeta Stoica, Tereza Sinigalia, Cristina Cojocaru, Grațielă Grigoriu, *Arta din România: din preistorie în contemporaneitate*, vol. I-II, București: Editura Academiei Române, Cluj-Napoca: Mega, 2018.
129. Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București: Editura Științifică, 1968.
130. Tóth Samu, *Litera de tipar*, București: Editura Științifică, 1966.
131. Tüdös S. Kinga, *Kastélyok, udvarházak és lakóik a régi Székelyföldön: In memoriam Demény Lajos (1926-2010)*, Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum, 2013.
132. Corina Turc, „Cartea și prețuirea ei. Atitudini individuale și colective în Transilvania, în secolul al XVIII-lea”, în *Marisia: studii și material. Seria Arheologie. Istorie. Etnografie*, Târgu-Mureș, XXIII-XXIV, 1994, pp. 201-212.
133. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române. Vol. 1: Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București: Editura Academiei, 1959.
134. Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Vol. I-XI*, București: Cartea Românească, 1929-1939.
135. Andrei Veress, „Tipografia românească din Buda”, în *Boabe de grâu*, București, III, nr. 12, 1932, pp. 593-612.
136. Veress Endre, *A Budai Egyetemi Nyomda Román kiadványainak dokumentumai 1780-1848*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
137. Wilhelm Waetzoldt, *Dürer und seine Zeit*, Wien: Phaidon Verlag, 1935.
138. Carol Wax, *The Mezzotint: History and Technique*, New York: Harry N. Abrams, Inc., 1990.
139. Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, București: Humanitas, 2003.
140. John McWilliam, *The Royal Arms of Scotland*, London: The Heraldry Society, Coat of Arms, 1999.

141. Terence Wise, Richard Hook, William Walker, *Medieval Heraldry*, London: Osprey, 1980.
142. William Whitmore, *The Elements of Heraldry*, New York: Weathervane Books, 1968.
143. Thomas Woodcock, John Martin Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry*, Oxford: Oxford University Press, 1988.
144. Rudolf Wustmann, *Albrecht Dürer*, Leipzig: Drud und Verlag von B.G.Teubner, 1906.
145. Gheorghe Zane, *O concurență tipografică și o polemică literară între M. Kogălniceanu și Gh. Asachi*, București: Editura Fundației Culturale Mihail Kogălniceanu, 1941.
146. Henri Zerner, *L'art de la Renaissance en France: L'invention du classicisme*, Paris: Flammarion, 2002.
147. Zsupán Edina, *Corvina Augusta: die Handschriften des Königs Matthias Corvinas in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Budapest: Bibliotheca Nationalis Hungariae, 2014.
148. Stefano Zuffi, *Dürer*, London: Dorling Kindersley, 1999.